

Капелюх Д. П.,

викладач кафедри міжкультурної комунікації та історії світової літератури
Рівненського державного гуманітарного університетуДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ОЗНАЧЕННЯ
ДРАМАТУРГІЧНОЇ РЕМАРКИ

Анотація. У статті досліджено проблематику термінологічного означення драматургічної ремарки та її функцій. Розглянуто різноаспектне трактування терміна літературознавчими традиціями країн Західної Європи. Проаналізовано питання найбільш дискусійних теоретичних меж, якими можна окреслити понятійний обсяг ремарки, особливості її поетики.

Ключові слова: драматургічний твір, ремарка, функції ремарки, графічне виокремлення ремарки.

Постановка проблеми. Поетика ремарки, проблематика її термінологічного означення, індивідуальні та стильові моделі побудови системи ремарок викликають усе більший інтерес з боку сучасної як мовознавчої, так і літературознавчої науки (праці Б. Голубовського, Н. Ніколіної, Н. Іщук-Фадєєвої, М. Сулими, С. Хороба, А. Зоріна, А. Габдуліної та ін.).

Метою статті є дослідження спектра найбільш дискусійних проблем термінологічного означення драматургічної ремарки, її функціоналу та місця в загальній структурі драматургічного тексту.

Виклад основного матеріалу. Попри загальноживану практику звертання до поняття «ремарка» в літературознавчих й, зокрема, театрознавчих працях, її понятійний обсяг і термінологічний статус сучасні дослідники коментують у доволі різноаспектному й суттєво дискусійному спектрі значень. Як відомо, поняття «ремарка» походить від французького слова «a remarque», яке означає «зауваження» або «примітки».

Наприклад, у Франції, з якою традиційно співвідносять виникнення поняття ремарки, в театральній сфері на її термінологічне означення використовується вислів «indication scénique» (букв. сценічна вказівка). У такому варіанті це означення сходить до англійської термінологічної традиції. В англійській театральній практиці XV – XVI ст. ремарку позначали як «stage direction»: «В англійській мові іменник «remark» означає також «примітку», але в драматургічному контексті він не використовується. Історія появи поняття «stage direction» показова в перспективі розвитку англійської драми. Двоскладове позначення ремарки (дослівно – «сценічна вказівка») спочатку було пов'язане із детальним структуруванням просторового мізансценування. Згодом стало зрозуміло, що цей термін підкреслює нерозривний зв'язок авторського позначення ремарки в тексті з умовами театральної культури і постановочними вимогами режисера (пізніше «stage directing» – і є режисура), свого роду процес адаптації тексту до умов сцени» [1, с. 25].

Німецькомовним аналогом ремарки у її широкому значенні є поняття «askriptionen». Але більш вживаними в німецькому театрознавстві є термінологічні означення «bühnenanweisung» – авторська ремарка і «regieanweisung» – ремарка режисера.

У контексті термінологічного означення ремарки її дослідники і самі драматурги звертаються також і до античної теа-

тральної традиції. Італійська «didascalia» (букв. – наука) – це сценічні зауваження, які драматург адресував акторам, готуючи театральну постановку.

У слов'янському, зокрема російськомовному та україномовному театральному середовищі, поняттям ремарка (не в сенсі її практичного використання в драматургічних текстах, а у сенсі термінологічного вживання цього поняття) не користувалися майже до кінця XIX – початку XX ст. «Упродовж усього XIX століття, – зауважує дослідник російської театральної генеалогії терміна А. Зорін, – термін «ремарка» у значенні «драматургічна ремарка» не виникає ані в листуванні класиків російської драматургії, ані в їхніх роздумах про театр, ані в критичній полеміці та відгуках на постановки п'єс. Дослідниця увага до ремарки була ініційована появою драм Чехова. До виникнення феномена світової культури – тандему Чехов–Станіславський – літературна теорія і літературний процес у цілому ставились до недіалогових описів зневажливо і не використовували сталого поняття для їх значення. Вперше слово «ремарка» в проаналізованих нами літературних джерелах з'являється в листах О. Кніппер-Чехової і пізніше М. Горького до А. Чехова. В усіх випадках воно відноситься до режисерської роботи над п'єсою. До початку XX століття ще існує розмежування понять: «вибірка» – для позначення авторського пояснення в тексті п'єси, і, власне, «ремарка» – для найменування режисерського коментаря на полях театрального варіанту тексту п'єси. Визнання важливості літературних форм ремарки у Чехова практиками театру як початкової авторської режисури стирає термінологічні межі і перетворює ремарку на універсальне поняття теорії і практики драми [1, с. 21–22].

Одне з перших україномовних вживань поняття ремарки в схожому й цілком професійному означенні знаходимо у листуванні Лесі Українки, зокрема, стосовно її авторського бачення можливостей театральної постановки М. Садовським драми-феєрії «Лісова пісня». У листі до матері, О. Косач, від 24 травня 1912 р. вона пише: «Щодо «Лісової пісні», то я просила Людю (відповідаючи на її листа), щоб Садовський, в разі серйозних замірів ставити сю річ, не зміняв нічого, не списавшись зо мною, – боюся, щоб там чого не «співнили», намагаючись улегшити постановку. Я тямлю, що без змін її дуже трудно поставити, але всяким змінам є границя, яку сценічні «ретушери» часто переходять. Так само я могла б подати поради і щодо костюмів, як я собі їх уявляла (виписувати те все в ремарках було б незугарно, бо в сій речі і ремарки мають свій «стиль», а не тільки «службне значення»). Якесь у мене роздвоєне почуття щодо сеї поеми – я б і хотіла бачити її на сцені, і не «провалу» боюся, а переїмні мрії в бутафорію... Ну, та се ж вічна трагедія авторів!» [2, с. 399].

Якщо в російській та українській театральній практиці поняття ремарки входить у більш-менш широкий обсяг починаючи з кінця XIX – початку XX ст., то інтерес до її досліджень

з боку літературознавців з'являється у часі пізніше. Одне з перших літературознавчих звернень до ремарки міститься у підручнику відомого представника формальної школи Б. Томашевського «Теорія літератури. Поетика» (1925). У пізніших – найбільш тиражованих підручниках з теорії літератури радянської доби – Л. Тимофєєва «Основи теорії літератури» (1968), Г. Поспелова «Теорія літератури» (1978) ремарка згадується епізодично, зокрема, у контексті співставлення жанро-родової специфіки епічних та драматургічних творів.

Й хоча упродовж усього ХХ ст. театрознавці та літературознавці продовжували час від часу звертатись до спроб теоретичного тлумачення поняття ремарки, у цілому значне підвищення інтересу до її дослідження припадає лише на кінець ХХ – початок ХХІ ст. Попри твердження одного з найбільш авторитетних сучасних дослідників поетики ремарки А. Зоріна стосовно того, що «ремарка» як науковий термін у сучасному літературознавстві визначений досить чітко» [1, с. 19], насправді до теоретичної одностайності у літературознавчих визначеннях цього поняття ще далеко. Власне, й сам А. Зорін виокремлює «драматургічну ремарку» і «ремарку в тексті п'єси» [1, с. 9], які, щоправда, розглядає як термінологічні синоніми. Спектр понятійних означень ремарки в літературознавчій науці суттєво варіюється. Частина дослідників – Н. Петрова, С. Винар, Л. Мармазова та ін., розглядають ремарку як своєрідний «авторський інструктаж», призначений режисеру та акторам. Інші дослідники, звертаючись до ремарки, використовують і такі її означення, як авторські «зауваження», «пояснення», «вказівки», «рекомендації», «примітки», «репліку з мовленнєвої партії автора в діалозі «автор–читач», «особливий тип композиційно-стилістичних одиниць», «субжанр».

Суттєво варіюється в літературознавчих дослідженнях і понятійний обсяг співвіднесених з ремаркою ознак. Від лаконічних визначень на кшталт: «авторські пояснення в тексті драматичного твору, що містять стислу характеристику обставин дії, зовнішності та поведінки дійових осіб» [3, с. 328] до таких, що вбирають до себе більш-менш розлогий перелік ознакових характеристик ремарки: «авторські пояснення умов та часу дії, зовнішнього вигляду й поведінки дійових осіб, їх міміки, інтонації, психологічного змісту висловлень тощо у драматичному творі, переважно позначені іншим шрифтом; мають настановчий характер для режисерів, акторів та читачів. Якщо ремарка стосується акту, сцени, епізоду, то формулюється означення, інколи опис місцевості, де відбувається дія. Специфіка таких формулювань зумовлена жанром, стилем твору, призначенням для сценічного втілення. Ремарка, зокрема авторська, інколи у драмі відіграє ту саму роль, що й описи у малій прозі» [4, с. 313].

Загалом до комплексу ознак, що визначають понятійний обсяг ремарки, дослідники найчастіше відносять авторські вказівки на: обставини, які стосуються часу та місця означуваної дії, а також авторські характеристики персонажів, зокрема, їхнього зовнішнього вигляду та вбрання, емоційного та психологічного стану, їхньої поведінки та сценічної дії (поява на сцені та вихід з неї, особливості переміщення персонажа сценою, жести, міміка тощо), специфіки мовлення (манера вимови та темп мовлення, паузація, голосові модуляції мовлення, його спрямованість на адресата, вбік тощо), біографічної, якщо це необхідно, інформації (стать, вік, риси характеру, соціальний статус, матеріальний стан, сімейний стан тощо). Суттєвою є й різниця у спробах термінологічного означення ремарки у мовознавчих та літературознавчих її дослідженнях. З погляду мовознав-

ця О. Каріної, констатує означення ремарки виглядає так: «У період ХVІІІ – початку ХІХ ст. сформувалися основні функціонально-комунікативні ознаки ремарок, які дають змогу окреслити досить жорсткі норми їхнього функціонування:

1. Ремарки безпосередньо висловлюють позицію «всезнаючого» автора і комунікативні наміри драматурга. Авторська свідомість тут максимально об'єктивована. У ремарках не вживаються форми 1-ї і 2-ї особи.

2. Час ремарки збігається з часом сценічної реалізації явища (сцени) драми (або її прочитання). Попри те, що ремарка може з огляду на тривалість співвідноситися з дією цілої картини або акту, доміантним часом для неї є сьогодення, так зване «справжнє сценічне».

3. Локальне значення ремарки зумовлене характером сценічного простору і, як правило, ним і обмежене.

4. Ремарка є остаточним текстом. У ній, відповідно, не використовуються ані запитальні, ані спонукальні пропозиції. Ремарки уникають оціночних засобів, засобів вираження невизначеності і тропів, вони нейтральні у стилістичному відношенні.

5. Для ремарок характерна стандартизованість побудови і високий ступінь повторюваності в них певних мовних засобів (наприклад, використання дієслів мовлення або дієслів руху).

Ми погоджуємося із тезою І. Зайцевої, що сучасні драматургічні тексти свідчать про зростання ролі ремарочного шару в художніх драматургічних структурах. Крім розширення в суто просторовому відношенні, ремарочна сфера продовжує ускладнюватися як композиційно (що передається за допомогою членування на абзаци, використання різних видів шрифту, різноманітних пунктуаційних знаків тощо), так і в аспекті функціональної значущості (передача авторських оцінок, розширення епічного шару п'єси, формування підтекстової інформації» [5, с. 49].

У дисертації російського літературознавця А. Зоріна «Поетика ремарки в російській драматургії ХVІІІ – ХІХ століть» остаточним є визначення ремарки як «форми безпосереднього авторського висловлювання, що коментує слова автора в драматургічному тексті, вислову, оформленого неримованими і неритмізованими, графічно і стилістично відокремленими від мови персонажів висловлюваннями, що являють собою систему описів просторово-часового і предметного світу п'єси, сукупності характеристик героя, його реакцій і поведінки в ситуації міжособистісних стосунків» [1, с. 83].

Окремі дослідники намагаються не лише окреслити коло понятійних ознак ремарки, але й визначити та класифікувати функції, які вона виконує у тексті драматургічного твору. За словами О. Каріної, «основна функція ремарок – вираз інтенції автора. Водночас цей засіб передачі авторського голосу служить засобом безпосереднього впливу на режисера, акторів і читача драми. Таким чином, ремарки завжди прагматично зумовлені і визначають адекватність інтерпретації драматургічного твору» [5, с.49].

А. Габдулліна вважає, що «більшість класифікацій засновано одночасно на характеристиці мовних, функціонально-семантичних і прагматичних особливостей авторських ремарок. Так, наприклад, з урахуванням основних функцій авторських ремарок: (а) вводити учасників діалогічного спілкування, (б) надати характеристику персонажам, (в) описати події, що відносяться до предмета промови, виділяються чотири класи ремарок, що включають персоніфікаторні, кінетичні, емоційні (емотивні) та інтродуктивні. Аналіз вищенаведених та інших підходів

до класифікації авторських ремарок засвідчує, що вони різні, оскільки деякі з них зорієнтовані лише на драматургічний текст для читання, а в інших відображено їхнє призначення бути використаними в процесі трансформації драматургічного тексту в сценічну дію» [6, с. 87–88].

Відомий дослідник поезики української модерністської драми початку ХХ ст. С. Хороб вважає, що ремарка «традиційно виконує одразу декілька функцій: суто сценічну (зміна актів та яв), хронотопу (вказує місце та час розгортання дії), композиційно-позасюжетну (матеріальні деталі пов'язують між собою всі події та створюють їх логічний перебіг), характеро- і символотворчу (психологізм персонажа знаходить вияв у чітко обмежених автором рухах, позах, жестах, міміці, стан наочно увиразнюється костюмом, зачіскою, предметним оточенням)» [7, с. 304].

Найменш дискусійним у питаннях термінологічного означення ремарки є аспект, пов'язаний з її візуально-графічним текстовим позначенням.

Структурно і семантично зумовлену необхідність графічного відокремлення ремарки від реплікової частини твору ще в першій половині ХХ ст. переконливо доводив О. Реформатський, співставляючи моделі графічно виділених та не виділених фрагментів драматургічного тексту: «Уявімо, що перед нами текст, у змісті якого ми бачимо три різні елементи, які, чергуючись, пронизують увесь твір; наприклад, у драматичних творах ми зустрічаємо: 1) найменування того, хто говорить (назва дійової особи), 2) вказівку на те, за яких обставин він це говорить, – «входячи», «вказуючи на щось», «звертаючись до того-то», «про себе» тощо (ремарка) і 3) те, що він говорить, – пряма мова дійової особи (репліка). Цей «ланцюжок» з трьох ланок повторюється упродовж усієї п'єси. Якщо викласти всі три елементи одним шрифтом – читати п'єсу буде неможливо.

Приклад.

Дон Гуан. Лепорелло. Лепорелло входить.

(Пушкін, «Кам'яний гість» сц. III).

Де тут назви дійових осіб? Де репліка? Де ремарка?

Часто вдаються до особливих додаткових знаків – тире, лапок, дужок, щоб відокремити одне від іншого. Наприклад, наведений текст можна відтворити таким чином:

Дон Гуан. «Лепорелло». (Лепорелло входить).

Тут межі елементів змісту відзначені особливими знаками: репліка – лапками, ремарка – дужками, але такий спосіб диференціації (розрізнення) технічно незручний, оскільки змушує вживати зайві знаки, які займають до того ж зайве місце, що неекономно, а головне, подібне нагромадження додаткових знаків створює їхню неминучу строкатість, що заважає сприйняттю, і разом з тим однорідність самих текстових знаків (шрифту) викликає уявлення якщо не про тотожність, то у всякому разі про подібність всіх цих елементів і неможливість чіткої їх диференціації» [8, с. 135].

Важливість та функціональну роль графічного виокремлення в тексті драматургічного твору ремарочного тексту зазначає й С. Бочавер: «... п'єса, як правило, складається з послідовності актів, які побудовані з яв, а ті, своєю чергою, – з імен дійових осіб, реплік і ремарок. <...> Графічна організація допомагає виділяти ці одиниці тексту, а також створювати зв'язки між ними. Графічне оформлення драматичного тексту не просто адресовано читачеві, що природно, адже глядачеві воно просто недоступне, воно створюється з думкою про читача і пропонується йому як інструмент роботи з текстом. Для того, щоб полегшити

роботу читача з текстом, пропонується по-різному оформляти репліки, імена дійових осіб, ремарки й інші елементи тексту. <...> За допомогою графічних маркерів озвучуваний текст відділяється від метатексту, який не звучить. Виокремлення такого тексту ставить перед режисером, акторами та іншими учасниками вистави питання про репрезентацію цього тексту на сцені» [9, с. 114–115].

У сучасній поліграфічній практиці ремарки традиційно поділяють на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх ремарок відносять «текст сценічних вказівок драматурга для режисера і акторів, в яких охарактеризовані обставини, місце і час дії, а також зовнішній вигляд дійових осіб, їхні вчинки і поведінка, якою супроводжується вимова репліки» [10, с. 153].

У друкованому тексті драматургічного твору зовнішню ремарку найчастіше позначають шрифтом зменшеного кеглю порівняно з кеглем реплік, «на повний формат і без абзацного відступу» [10, с. 153].

Внутрішня ремарка, тобто ремарка, безпосередньо співвіднесена з текстом репліки сценічного персонажа, зазвичай виокремлюється курсивом і подається в дужках. Більш значні фрагменти ремарочного тексту – дії та яви, за спостереженнями С. Бочавера, «виокремлюються пропуском рядка, який утворює пробіл між двома фрагментами тексту. Пропуск рядка зазвичай супроводжується словами театральної метамови: акт, дія, ява, сцена, картина, acto, escena, cuadro, до яких, як правило, додаються числівники» [9, с. 117].

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що в сучасних мовознавчих та літературознавчих дослідженнях поезики драматургічної ремарки її понятійний статус, зокрема в тих аспектах, що стосуються питань її термінологічного означення, більш-менш чіткого виокремлення її понятійного обсягу, спектра ознак та окреслених ними сценічних й літературних функцій, все ще залишається дискусійним і не досить вивченим.

Слід гадати, що проблематичними постають і прагнення окремих літературознавців сформулювати свого роду «остаточне» й теоретично «вичерпне» означення ремарки. Широкий і ще не досить досліджений спектр її семантичних можливостей, нечітка окресленість сучасною літературознавчою наукою її понятійного обсягу та текстуальних меж у структурі драматургічного твору унеможливають подібні спроби або принаймні залишають їх у теоретичних межах гіпотетично припустимих означень. На нашу думку, теоретичною передумовою й визначальним критерієм для виокремлення в загальній художній структурі драматургічного твору його ремарочного компонента є, по-перше, наявність фіксованого й сталого літературно оформленого авторського тексту твору, який у подальших потенційно можливих його сценічних інтерпретаціях виконує роль своєрідної інваріантної основи, гіпотетично трансформованої або й модифікованої, але такої, що відбувається виключно в межах його театральної постановки і загалом не впливає на його літературно оформлену авторську драматургічну концепцію; по-друге, природний для драматургічного твору розподіл його мовленнєвих компонентів на сценічно озвучувані (діалогічно-монологічна або «реплікова» частина твору) й сценічно не озвучувані («позареплікові» або, власне, ремарочна частина твору) одиниці, які, попри формально нерівнозначний сценічний статус, є рівнозначно важливими й органічними частками художнього цілого драматургічного тексту. Відтак вважаємо логічно умотивованим віднести до корпусу ремарочного тексту усе те, що у формі авторських вказівок,

номінацій, приміток, пояснень тощо, поданих у «позарепліковій» частині твору, є водночас органічним художнім складником літературно усталеного інваріанту драматургічного тексту. Іншими словами, вважаємо доцільним відносити до ремарок не лише «міжреплікові» сценічні характеристики автором обставин окресленої дії, але й увесь спектр його вказівок на ті аспекти художньої побудови драматургічного твору (афіша, декупаж та ін.), які дослідники традиційно відносять до паратекстуальної або метатекстуальної його частини.

Література:

1. Зорин А.Н. Поэтика ремарки в русской драматургии XVIII – XIX веков: дисс. ... доктора филол. наук: 10.01.01. Саратов, 2010. 369 с.
2. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. К.: Наукова думка, 1979. Т. 12: Листи (1903–1913). 1979. 696 с.
3. Білоус П.В. Вступ до літературознавства: навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2011. 336 с.
4. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Ю.І. Ковалів (авт.-уклад.). К.: Видавничий центр «Академія», 2007. Т. 2: Маадай–Кара – Я (я–форма). 624 с.
5. Карина О. Текстобудуюча роль ремарки в драматургічному дискурсі на прикладі твору Д.Б. Шоу. Філологічні науки. 2014. № 3 С. 48–52.
6. Габдулліна А.Р. Отражение семиотических кодов театральной коммуникации в авторской ремарке: на примере американской драматургии первой половины XX века: дисс.... канд. филол. наук: 10.02.04. Уфа, 2009. 210 с.
7. Хороб С. Поэтика ремарки в українській модерністській драмі початку XX ст. *Studia ucrainica varsoviensia*. Warszawa, 2013. С. 303–313.
8. Реформатский А.А. Техническая редакция книги: теория и методика работы / А.А. Реформатский, М.М. Каушанский; под ред. Д.Л. Вейса. М.: Гизлегпром, 1933 414 с.
9. Бочавер С.Ю. Связность драматического текста и сценическая коммуникация (на материале русской и испанской драматургии конца XIX – начала XX вв.): дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. М., 2012. 222 с.
10. Мильчин А.Э. Издательский словарь-справочник: (Электронное издание). М.: ОЛМА-Пресс, 2006. 558 с.

Капелюх Д. П. Дискуссионные вопросы терминологического определения драматургической ремарки

Аннотация. В статье исследованы проблематика терминологического определения драматургической ремарки и ее функций. Рассмотрено разноаспектное трактование термина литературоведческими традициями стран Западной Европы. Проанализированы вопросы наиболее дискуссионных теоретических пределов, которыми можно описать понятийный объем ремарки, особенности ее поэтики.

Ключевые слова: драматургическое произведение, ремарка, функции ремарки, графическое выделение ремарки.

Kapeliukh D. The discussion questions of the terminological definition of the stage direction

Summary. The article deals with the problems of the terminological definitions of the dramatic stage direction and its functions. Different interpretation of the term of literary traditions in Western European countries is studied. The questions of the most debatable theoretical limits which can be distinguished by the conceptual corpus of the stage direction, peculiarities of its poetics are analyzed.

Key words: dramatic text, stage direction, functions of the stage direction, graphic selection of the stage direction.